

GYULAI PÁL EMLÉKEZETE

IRTA :

VOINOVICH GÉZA

R. TAG.

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1926. ÉVI MÁJUS HÓ 9-ÉN TARTOTT ÜNNEPI ÜLÉSÉN.

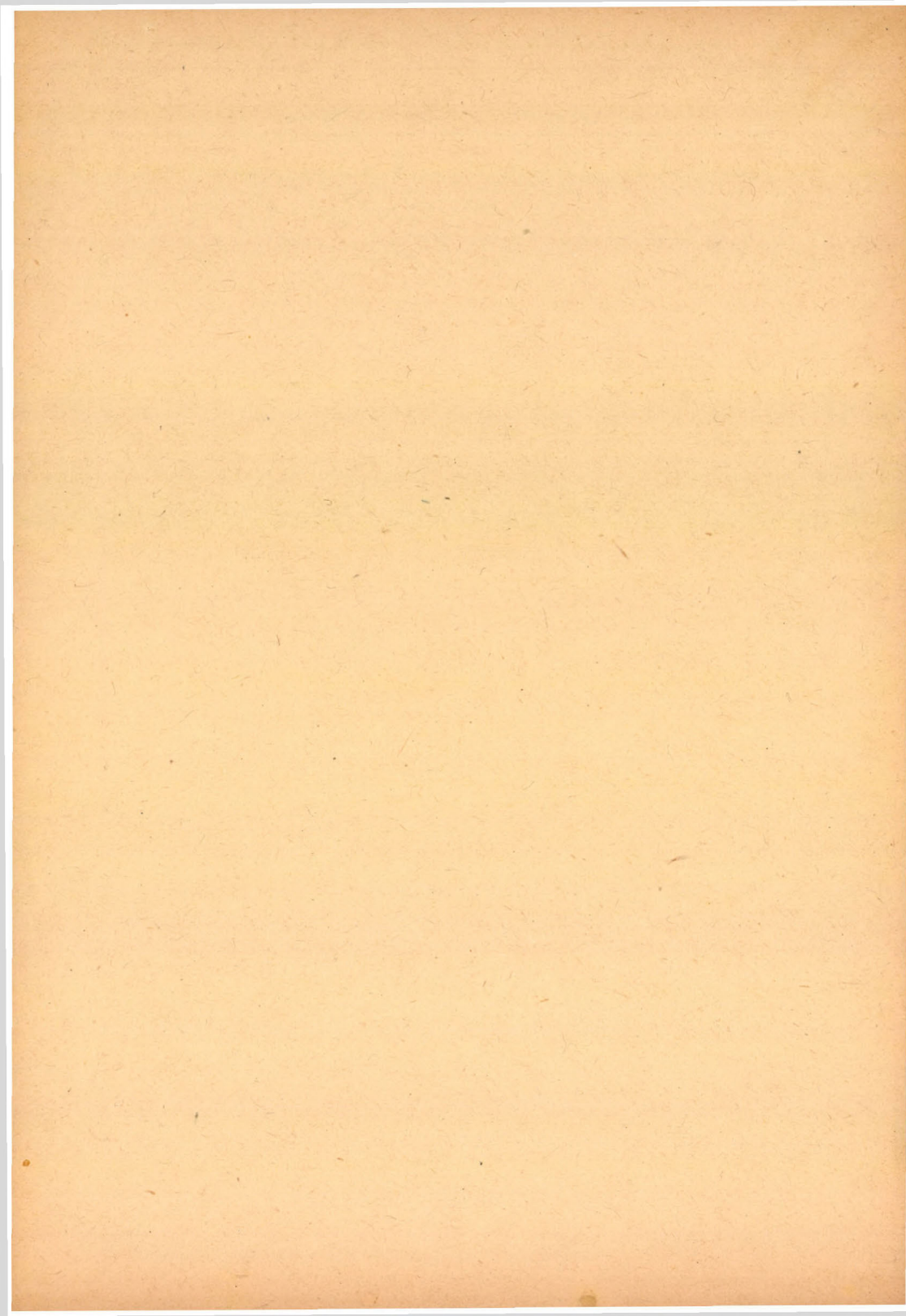
KÜLÖNLENYOMAT

AZ AKADÉMIAI ÉRTESÍTŐ 1926. ÉVI 434. FÜZETÉBŐL.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1926

Gyulai Pál emlékezete.

Irta: *Voinovich Géza.*

Mint földjét a koronázó dombba, irodalmunkba flyvást elküldte tehetségeit az ország minden vidéke. Nálunk nem is ragaszkodtak szűkebb hazájok hagyományaihoz és jellegéhez, mint a franciáknál a Provence; rokonizlés és irány sem kapcsolta össze őket, mint a németeknél a sváb iskolát, hanem beleolvadtak a magyar irodalom egységébe. Csak Erdély szépíróin érzik a bérces ország levegője, azokon is, akik az egész nemzetnek írnak, mint Jósika és Kemény. Erdély zivataros multját idézik fel, mely fölött tragikai árnyak borongnak; tájait festik; alakjaik lelkén, szenvedélyein, mint gyűlölködésein, valami zordon erő érzik, hasonlón a székely népballadákhöz; költői nyelvökön különös zamat. Belőlök Erdély lelke szól, hol szívósabb az emlékezet, ébe-rebb a történeti nyomok emléke s az érdeklődés a közélet iránt, ami mind a hosszú különállás alatt fejlett ki. Ez irodalom a mult század harmincas éveinek derekán Jósika regényeivel az egész ország közönségét meghódította; utóbb, a negyvenes évek végén, egy politikai eszme fordította Erdély felé a szíveket: az Unió vágya. Irodalom és politika ismét egymás nyomában jártak. Államférfiak és költők a két ország egyesüléseért lelkesültek, velök az egész ifjúság a Királyhágón innen és túl. E mozgalomban Gyulai Pál a kolozsvári ifjúság vezére. Ekkor adja ki első hazafias verseit, közös kötetben Szász Károlylyal és Mentovich-csal, összeolvasztva az irodalmi lelkesülést a politikaival. Már ekkor túl volt első írói kísérletein, s gróf Bethlen János házánál, mint nevelő, megismerte Erdély vezéralakjait.

E kezdet jellemzi a későbbi férfiút, kiben állandó maradt az érdeklődés a közélet iránt, s az író, aki egyik jellegzetes tagja azon írói seregnek, mely Erdélyből indul el, de az egész országnak munkálkodik.

A szabadságharc éveit, mint gróf Teleki Domokos titkára, Pest közelében élte át. 1851-ben látta viszont a szomorú Erdélyt, hol azalatt anyját is eltemették; az egész ország olyan volt szemében, mint «koporsóban mosolygó

halott». Erős volt benne a szeretet szülőföldéhez; késő öreg-ségében is ellágyulva emlegette kőmáli kertjüket, hol atyja annyi gyümölcsfát ültetett s anyja oly szép virágokat ápolt az ágyasokban.¹ Első kiforrott verseiből a búcsúvétel és a szomorú viszontlátás fájdalma szól. Otthon még mélyebben érezte a nemzet gyászát, szenvedéseit. Erdély pusztulását, az elnyomott magyarság szenvedésének képét örökíti meg legnagyobb elbeszélése, *Egy régi udvarház utolsó gazdája*,² az öreg Radnóthy alakjában, aki nem tudja beleélni magát a megváltozott viszonyokba, minden régihez ragaszkodik, védelmezi elkobzott jogait s a valóságból mindinkább a képzelet világába sodródik. Az író is csak képzeletben dolgozhatta ki művét, hat évig kénytelen volt magába fojtani, akkor is kétszer kellett megírnia: előbb enyhébben, amint a censura felől megjelenhetett, de amellett a maga kedvére is, kiöntve benne egész fájdalmát. Ez is erdélyi történelmi regény, mint Jósika és Kemény munkái, csak hogy a jelen történetéből. Nem is csupán Erdély képe, hanem az akkori egész országa; Radnóthy a magukba zárkozó bús hazafiak típusa, örök alak. A tárgy rokon Jókai *Új földesúr*-ával, csak hogy Jókai 1863-ban már derülni kezdő ég alól nézi a szomorú tájéket, melyen végigtombolt a vihar, de a sötét ég alján már a remény szivárványa dereng; Gyulai a szenvedés sajkása közben írt, mikor a sebek még vérzettek, körülte feldúlt udvarházak romjai feketéltek, fájdalmukba temetkező emberek sóhajtottak, mindenfelé a pusztulás képe sötétlett. A költőnek is az elegikus bánat, sőt a tragikai fájdalom iránt van érzéke, mondhatni hajlama. E művében és néhány szomorú versében rótta le Gyulai a fiú háláját szülőföldre iránt.

Sem élete, sem munkássága nem maradt Erdély határai közt. Néhány évi Pesten laktában 1853-ban megindítja Pákh Alberttel a *Szépirodalmi Lapok*-at, majd a *Vasárnapi Ujság*-ot; kiadja úttörő tanulmányát Petőfiről, s midőn haza költözik is Kolozsvárra, szorgos munkása marad Csengery *Budapesti Szemlé*-jének, dolgozó-társakat, cikkeket, előfizetőköt toboroz számára. Otthonn legbuzgóbb tagja a buzgó gróf Mikó Imre körének, jelentős része van az erdélyi Múzeum-egylet megalapítása körül s első éveinek munkásságában.

¹ Levele Haraszti Gyulához 1896 dec. — *Budapesti Szemle*, 144. köt. 206 l.

² Első csirája az *Egy régi udvarház* c. leíró költemény 1852-ben; ez a ház szakasztott a Radnóthyé, ezt népesíti meg a család alakjaival az elbeszélés.

Midőn a Kisfaludy-Társaság népköltést gyűjtő munkája megszakadt, Gyulai sok erdélyi balladát és mesét gyűjtött és fejtegetett; Kriza *Vadrózsái* is az ő «szíves, barátságos zaklatásai mellett» láttak napvilágot; ő szerkesztette később Arany Lászlóval a Kisfaludy-Társaság újabb népköltési gyűjteményének első gazdag három kötetét. Így munkálkodott Pesten és Kolozsvárt az egész irodalom javára.

Ahol a nemzeti művelődés munkája még szervezetlen s nem folytonos, hanem jobbára egyének buzgósága és áldozata helyettesíti, legkivált pedig oly korban, mikor hosszú elmaradottságot kell helyrehozni: a jobb tehetségek kénytelenek elvégezni erejük felaprózásával mindazt, amivel a kisebbek adósok maradtak. Gyulainak is sok mindent kellett végeznie, ami elvonta írói terveitől: tanított, cikkeket írt, szerkesztett, részint mert az irodalomnak szüksége volt reá, részint a megélhetésért. Pestre költözése után, a hatvanas évektől kezdve, volt egy korszak, vagy húsz évig tartó, mikor ő volt irodalmi életünk vezéralakja. Mint egyetemi tanár a régi irodalmat magyarázta az ifjúságnak; a *Budapesti Szemlé*-ben, melynek szerkesztője lett, bírálta a munkálkodókat; emlékbeszédeiben méltatta a kidőlteteket; a Kisfaludy-Társaság elnöki székéből fejtegette és irányította irodalmi mozgalmainkat; kezén mentek át, mint osztály-titkáren, az Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának kiadványai; a nagy közönség számára megalapította az *Olcso könyvtár*-t. Amit írt, jelessége mellett terjedelemre is dús munkásság; amit azonfelül dolgozott az irodalomért, maga elég egy emberéletre. Nem csupán az íróasztal írója volt, hanem az irodalom munkása, ha kellett, harcosa. Az ő korában nem volt nála munkásabb és hasznosabb tagja irodalmunknak.

E sokoldalú munkásságot eleven egyénisége és szilárd jelleme foglalta egységbe. Az ember és az író egy volt benne. Munkáiban ugyanazt a természetességet, egyenességet és határozottságot, ugyanazt a mély erkölcsöt kell becsülni, mint jellemében, s jelleme ép oly értékes alkotás, mint legjelesebb munkái. Két tulajdonság egyesült benne ritka magas fokon: erős értelem és mély érzés, az igazság szeretete, mondhatni szenvedélye s a költészetért való lelkesülés. Ez ellentétesnek látszó sajátságok összhangban voltak nála. Egyformán szerette az igazságot és a költészetet: abban az értelem őszinteségét, emebben a szív igazságát. Éles szemével nem csupán meglátta az igazságot, hanem — egy angol moralista szava szerint — kimondásával tisztelte azt. Szava nem

igyekezett, arca sem, elfátyolozni gondolatait vagy érzéseit; ezért tartották epésnek, pedig csak igazmondó volt, ezért vált sokak előtt népszerűtlenné, mert az emberek nem szívesen találkoznak a mindennapi életben az igazsággal, csak templomban szeretnék tisztelni, mint az erkölcsöt, időnként, mikor épen szükségét érzik. Gyulai pedig szemében és szavában hordta az igazságot. Mindenki ejt ösmerőseiről csipős megjegyzéseket, ha nem is különös rosszindulatból, legalább hogy a maga éleslátását meg elmésségét fitogtassa, de hozzá szokás tenni, hogy ez csak négyszemközt van mondva, vagyis hátmegett. Gyulai beszélgetés közben is többnyire bírálatot mondott emberekről és tetteikről, de rendszeren hozzátette: «Mondja meg neki, hogy én mondtam.» Szívesebben csipkelődött szentől-szemben, s gúnyjának mindig volt magva, azért féltek tőle annyira. Egyszer egy fiatal író látogatta meg, kinek a *Szemle* épen nagyobb tanulmányát tette közzé egy társadalmi kérdésről. Gyulai gáncsolta a cikk zavarosságát, hogy nincsen benne «ordo clarus» s azt a tanácsot adta: ily hibát elkerülhet, aki cikkét figyelmesen lemásolja. Az ifjú író a másoló munkának már a gondolatára is elszörnyedt s azzal védekezett, hogy atyja, egy neves vezéreikk-író, sem másol le soha semmit. «Meg is látszik rajta», vetette oda Gyulai. «Nem ítélnétek atyámról», pattant fel a látogató. «De én ítélnétek», mondotta Gyulai az olyan ember nyugalmaival, aki nem hódol a társasélet azon szokásának, mely szemben hízeleg, csak hátmögött bírál s kész az ítéletet az utókorra hagyni még közügyekben is.

Gyulai annak nézte az irodalmat, azért sürgetett folytonos, éber kritikát. «Nekünk az irodalom és művészet több, mint más szerencsésebb nemzeteknek; nemcsak a műveltség és szellemi élvezet kérdése, hanem a nemzetiségé, a nemzeti léte is egyszersmind.»¹ Ezért lelkesült érte kora ifjúságától fogva, fejtegette érdemét nemzeti fejlődésünk körül, védelmezte hagyományait, erkölcsét, méltóságát, szentelte neki életét. Hányszor nem láttuk öreg korában is fölc sillanni szemét s egész hévvel vegyülni a társalgásba, mihelyt irodalomra fordult a beszéd. Óh, Gyulai szerette az irodalmat, mint kevesen; feláldozta érte költői becsvágyát is, magára vállalva a bíráló hálátlan tisztét. Együtt vezette ebben az igazság tisztelete s a költészetért való lelkesülés.

¹ Emlékbeszédék. II. 283.

E kettő egész költői és kritikai munkásságát áthatja. Kezdő művein ugyan a romanticizmus lehellete érzett, de az elsők között volt, akik a népköltés felé fordultak, melynek egyszerűsége és igazsága közel állt hozzá. Ő fejtegette azt nálunk költői szempontból legmélyebben, kivált a népdalt és balladát. Tanította, hogy «a népies eszme, amint nálunk kifejtett, nemcsak pusztán naivságot jelent, de közel rokonságban van a költészet tisztán nemzeti fejlődésével».¹ Hirdette, hogy a népelem megtisztítja a nyelvet, általánosabbá teszi a költészet hatását, némieken szabályt is adhat a műköltészetnek, sőt új formákkal gazdagíthatja. Feltárta Petőfiben a népies nemzeti szépségeket s *Toldi estéjé*-n mutatta ki, hogy «a népies eposz sem több, sem kevesebb, mint a nemzeti». Ő volt ez irány úttörője a kritikában. Maga is tanulta a népköltészetet: átköltött meséiben, Szilágyi és Hajmási ódon történetében szinte összeolvadt vele. Fogékony volt a naiv báj iránt, az életben is vonzotta az egyszerű emberek lelki világa, szívesen állt velök szóba s örömet eltréfálgatott gyermekekkel. A népköltésen tanulta az egyszerű és világos szerkezetet, mely együtt születik a tartalommal, mint gyümölcsön a héj. Ez tömörség mellett folytonos haladást és gyors kifejlést jelent. Kedvelte a népdal mozgalmasságát, például a *Fakó lovam fel van kantározva* kezdetű négy sor közvetlen magánbeszédét, mely a legény készülődését, útját, kedveséhez érkezését drámaian szemlélteti. Ez elevenesség átszállt az ő költészetére is. A *távozó* c. versében minden csupa mozgás, elevenesség: felette vándorfelhők szállnak, vadgalamb repül; amint halad, már a toronymag is csak tetejét látja; eltűnik a vidék, csak a vándorbot marad meg, csak egy könny a szemben. A *vándorfiú* az útfélen elszunnyadva, álmában végig éli a viszontlátást kis hugával, anyjával, a vén cseléddel. Egy-egy versszak sokszor valóságos jelenet. Ilyenekből rajzolódik ki egy szerelem egész története a *Szeretnélek még egyszer látni* kezdetű költeményben. A *Szüreten* elegikus rajzában stropháról strophára a mult vidám képei újulnak fel, hogy kihaljanak az ellentétben, az ötvenes évek gyászában, mikor a fiatalság oda van, nincs kedv a tánchoz, a lőpor elfogyott, sok a sír a völgyeken. Az ilyenek önkényt vezetnek a balladás képhez, ha az összerakás helyett egy mozzanat emelkedik ki. Ilyen *A bujdosó*, mely a költő saját élményéből keletkezett, midőn Gernyeszegen egyszer a gróf

¹ *Kritikai dolgozatok* 114. 64.

lovászának lován ment lovagolni s a ló meg akart állani a megszokott helyeken: a kocsmá előtt, a lovász anyjának, kedvesének házánál. A költő a szabadságharc egy menekülőjét képzelte a maga helyébe, aki egyre gyorsabb vágtatásra sarkantyúzza meg-megálló lovát s oly nehezen tud elszakadni útjába álló emlékeitől. E genrekép szinte balladává emelkedik: minden mozzanat a lovas lelkébe világít, a multba s a megváltozott jelenbe. S nem a népballadák egyszerű drámaisága teszi-e remekké a *Hadnagy uram*-at, hol három kérdés és három válasz csaknem azon mód ismétlődik, mégis egész eseményt jelenít meg s egy emberben a honvédsereg egész hősiségét, a nemzet egész elszántságát fejezi ki.

Költeményeinek benső jellemvonásuk: igazság. Eötvös Károly szemére lobbantotta a lyrikusnak, hogy képes szerelmes verset így kezdeni:

Nem vagy te legszebb a világon,
Tán oly szép sem, mint képzelem, —

csakhogy e sorokat azzal folytatja:

De nékem érted szép az élet
És boldogság a szerelem.

Ennyire irtózik a túlzástól, de tartózkodása ilyen mély érzéssel egyesül. Hízélgés nélkül rajzolja későbbi hitvesét a *Nők a tükör előtt* egyik rajzában is, amint virágot tűz hajába s azt mondja: «Ő így tart szépnek. Ő mondotta, nem is mondott több bókot soha.» Valóban, szerelmes versei nem bókók, hanem lelkének feltárásai. Sajnáljuk-e, ha a felhevülés önámító pillanatai helyett férfias komoly érzésben gyönyörködhetünk, ami sokkal ritkább az életben és költészetben? Nem mutogatja érzelmeit fátyol nélkül, de azért oly szemérmesek, mert nem festett képek, hanem eleven lelki valóságok. Midőn kimondja, hogy szeretet, ahhoz e jelzőket választja: híven, büszkén, szabadon (*Midőn elindult.*) s viszonzásul elég neki azt látni: «Elárul néma örömed.» (*Szeretnélek még egyszer látni.*) Családi boldogságából köznap-i ömlengések helyett bájos bölcsődalok s gyermekmesék fakadnak. Hitvesének emlékéhez is hű; oly költeményekben siratja el, mint *A budai Rózsahegyen, Margit szigetén*, főképp pedig költeményeinek gyöngye, az *Éji látogatás*, melynek eszméjét egy dán népballadában már 1860-ban dicsérte,¹ de

¹ *Krit. dolog.* 315.

költői erővel akkor támad föl benne, midőn ifjú feleségét eltemeti s a gyermekeihez a sírból is hazajáró anyában őrá s a maga három árvájára ismer. Beöthy azt mondotta róla, hogy emlékeinek mintha csak utórezgéseit énekelné. Bizonyára nem a hirtelen fellobbanások embere, van benne valami elegikus; érzéseit meg kellett szoknia, végig élnie, mielőtt újtókra bocsátotta, nemcsak a megszólalás telt nála időbe. De csoda-e, ha emlékeiben él, midőn ifjú feleségét nyolc évi házasság után sírba tette, s egyik leányát és fiát is el kellett temetnie? Hazafias költészetére az elnyomatás kora vet árnyékot, utóbb az aggódó szív balsejtelme. Gyászait s honfibúját maga sorolja elő egy költeményben, melynek visszatérő sora ez: Azért oly bús, komor dalom.

Költeményei nem csupán egyéni életét kísérik végig, hanem a nemzetét is. Midőn tanár-korában Horatiust olvassa diákjaival, szemében a római zsarnokság képe összefoly a magyar elnyomatásával, de az epikureus költő élvágyba fúló közönyétől a fájdalom szent érzéséhez menekül, a csüggedés elől az igazságba vetett hithez. Midőn a derültebb napokban fonákságok és bűnök burjánzanak fel közéletünkben: szatirákat ír a Széchenyi tanaival kérkedő szájhősök ellen, kik a nagy nevet cégerül veszik, majd a népszerűség új zsarnokságára, melyet egyaránt hajhász a fórum tribunjá, a divat-politikus, az éhes hivatalvágy, a népnek hizelkedő író. Természetéhez illett a szatíra; mi más ez, mint bírálat költői alakban? Nem az elégtelen szellem játéka nála, nem pusztá céllovás a gúny nyilaival; mély érzésből, hazafi-aggodalomból fakad, a tiszta látás felelősségérzetéből s az igazmondás kényszeréből; maga mondja:

e gúny csak könnyek árja,
A szívbe fojtva s ott méregre válva.

Később sem fojtott el egy-egy keserű sóhaj a könnyelmű és lármás hazafiság láttán, mely a kiegyezést s a nyugodt haladást fenyegette. Fiatal kora óta barátság fűzte Kemény Zsigmondhoz, a kiegyezés nagy publicistájához, utóbb Deákhoz is, aki első levelében azt írta neki, kár volt a megszólításon tépelődni, «egyszerűbb lett volna, ha Ön engem barátjának szólít, minek leginkább örülnék.»* Ily jellemeknél a barátság nem alapszik a találkozás gyakoriságán, sem pusztán kedvező személyi benyomáson, szükséges hozzá a jellem és az elvek rokonsága. Gyulai szintúgy

* 1864 aug. 9. *Deák emlékezete*. — Levelek, 1822—75. Ráth Mór, 1890. 316. lap.

erkölcsi súlyával hatott az irodalomban, mint a politikában Deák, s szintügy megvolt benne az igazlátás és igazmondás adománya. Ebből fakadtak politikai xeniai.

Már 69-ben intette nemzetét:

Csellem, karddal mért küzdeni véled,
Magadat ha így agyonbeszéled.

(Sok beszéd.)

Még sokan emlékezhetünk rá, mily megindulással olvasta föl költeményét, épen e teremben, a párt-dűh elfajulása ellen, az első obstrukció idején (*Az év végén*, 1898.).

Utolsó politikai versét keserű lemondással fejezte be:

Csak Isten segíthet immár
Rajtunk, többé nem magunk.

(Válság, 1906.

Bp. Szemle, 125. k. 130. l.)

Nem költői jóslat ez, minők ritkán szoktak beteljesülni, csak a józan értelem tiszta látása. Alig van e versekben, ami költői hatásra célozna, legföllebb némi epigrammai él, de annál több az aggodó szív igazmondása.

Akik kritikusi szigorát nyögték, ha már igazát el nem vitathatták, boszúból a költőt kezdték benne kicsinyleni. Pedig Gyulaiban meg volt a valódi költő természete: fogékonyság a szív halk dobbanásai, a magukat is titkoló érzések, a természet hangulatai, a kor eszméi és érzései iránt s meg volt benne maga kifejezésének kényszere, mi a valódi költő vonása. Verseiben úgy kitarja szívét, mint meghitt barátai előtt sem tenné. A művészi alkotás varázsa teszi ezt, önfeledtető öröme, mely széttépi a személyi kapcsolatokat, nem gondol az idegen szemekkel s önálló életet ad az alkotásnak. A kezünkbe fogott pálca megtoldja érzékünket, a bot végével tapintunk, szinte ott érzünk; az író tollnak is megvan az a bűve, hogy tovább vezeti a szív érzéseit. Bármily szemérmes és tartózkodó volt Gyulai, tolla kibeszélte érzéseit még próza-elbeszéléseiben, még tanulmányaiban is. A *Nők a tükör előtt* utolsó jelenete valóságos szerelem-vallás. Mikor fiát gyászolta, épp akkor vártak javításra íróasztalán a *Régi udvarház* negyedik kiadásának ívei. Abban is van egy jelenet, mikor az öreg Radnóthy fia életéért reszket s tehetetlenségében azzal biztatja magát: «Reméljen az ember, ameddig lehet». A fiát elvesztett költő ezt írta hozzá: «... sőt még azon túl is». Oda adta a maga érzését a másik

bús apának, regénye alakjának, rajta keresztül biztatva önmagát erős lelke bölcs és fájdalmas vigaszával, mert kimondva erősebb a vigasztalás.

Szépprózai munkái épp úgy érzésből fakadnak, mint versei. Romantikus fiataalkori regénye, *Az aranycsináló*, legalább egyéni benyomásból sarjadt: mint nevelő, Bethlen János háza népével megfordult Désen, ahol mindenki érdeklődéssel nézte s mutogatta az utolsó alchymistának, Czakó Zsigmond atyjának kéményéből felszálló füstöt.¹ *Az első magyar komikus* gyermekkori ismerőse volt; *A vén színész*-t a színház iránt való érdeklődése, a színész-lélek ismerete súgta: az iskolában Rollé-nak csufolták, mert mindig szavalgatta a színházban látott szerepeket;² testvérbátyja, Ferenc, hivatalnokból színésznek ment, szobra áll a kolozsvári régi színház homlokzatán. *Glück-Szerencse úr* berlini emlékeinek töredéke, hol a magyar együletben egy Kecskemétről odaszakadt szücs-mesterrel találkozott, aki német felesége mellett maga is elnémetesült. *A Régi udvarház* Erdély gyásznappjait örökíti meg. *A Nők a tükör előtt* tiszta lyráig emelkedik.

Mély sympathiával rajzolja alakjait, erre Riedl Frigyes mutatott rá. Jobbára kis emberek világából választja őket, hasonlóan az orosz realistákhoz és Gogolyhoz, akiket ekkor még nem ösmert. Figyelme első sorban lelki világukra fordul. Szegényes életüket egy-egy mély érzéssel szépíti meg, mely többnyire fájdalommá válik, amint alacsony helyzetükben elenyved. E vándor-komédiás, kiben egy Othello indulata vergődik a rongyos ruhák alatt; e megtapsolt komikus, kinek pusztá beléptét a színpadra már hahota fogadja, pedig ő tragikai szerepekért eped, gyűlöli e sikert, a közönséget, mely félreérti, s minél komolyabban játszik, annál nevetésesebb: merőben tragikai alakok, a mindennapi élet prózájába fojtva, hol a szenvedély büntettre ragad, a fájdalom csak szájalmat ébreszt, fájó mosolyt, legfőlebb a humor könnyecseppjét. Gyulai a megtagadott vagy megsebzett érzelmek költője. Benne magában is sokáig fenyegették elnyomással a küzdő költőt a mindennapi gondok, a kenyérkereső munka, a folytonos tanítás. Még 1856-ban is erről panasz-kodik Csengerynek: «Lelkemben elfojtott érzéseket hordoztam, melyeknek nem vala időm szót adni, megbénított gondolatokat, melyeknek nem mertem ihletet adni».³

¹ Galamb Sándor úr közlése.

² Legifj. Szász Károly: *Gy. P. ifjúkori drámai kísérlete*. — Bp. Szemle. 150. köt.

³ *Budapesti Szemle*, 1923. okt. 32. l.

Alakjai hasonló lelki harcokat vívnak. Helyzetük és lelkesülésök, a valóság és képzelet tusái közben sebesülnek meg, mint Radnóthy, aki visszahúzódik a mult kriptájába, emlékei közé s nem akarja észrevenni, hogy a valóság hatalmasabb. A németté vedlett berlini szücsmesterben viszont a mult éled fel, amint felesége szigorú pillantásai alatt a megszokott sör helyett egyre több pohár bort hajt fel, mind beszédesebbé válik, egyre bizalmasabban szólítja hallgatóját, s mindinkább kitör belőle a kecskeméti természet, mint a nagyvárosi kövezet résein kiserked egy-egy bokor fű. *A nők a tükör előtt* rajz-sorában az író az igazmondó tükörrre bízta, hogy szemébe mondja az igazságot a korát titkoló asszonynak, a divat, jómód és hiúság rabjainak. A vén színészt e pálya átka éri utol: a színpad szenvedélyét lehozza az életbe, szerepe túlfokozza való fájdalmát s tragikusan összetéveszti a játékkal a valóságot. Hogy milyen mély és érdekes lélektani témához nyúlt itt Gyulai (1851), semmi sem mutatja jobban, mint hogy e tárgy később többször felmerült a külföldi irodalomban is. Ouida az *Egy orgonaág*-ban (1872) hasonlóképp egy színész túlesigázott szenvedélyét festi, mely féltékenységeiben s bosszújában szintén gyilkossáig ragadja; e problémát ragadta meg Daudet, Delobelle alakjában, aki folyvást belekeveri színészi páthoszáat a valóságba, de komikai árnyalattal, inkább megvetést, mint szánalmat keltve; ez alak egész typussá vált.¹ Ezeket nálunk is ösmerik; talán inkább, mint Gyulai beszélyét s alkalmasint ezt is többen olvasnák, ha idegen nyelvből kellene magyarra fordítani. Az ő beszélyeit is ismerték külföldön; *A vén színész* franciául is megjelent, németül minden nagyobb beszélye. *A régi udvarház*-at Schumacher dánra is lefordította; de legnagyobb elismerés ránézve az volt, midőn a *Régi udvarház*-at Thackeray kiadta a maga folyóiratában, az eredeti rajzok másolataival. Ezt erős erkölcsi érzéke s meleg humora mellett a látás és előadás realitásának köszönhetette, mely képzelet helyett megfigyelésre s átérzésre épít, irtózik a «szörnyű szép»-től s nem akar elszakadni a valóságtól. Lélektani hűsége mellett ebben áll előadásának igazsága.

Alakjait s az életet folyvást bíráló szemmel nézi. Élelslátása emberekben ép úgy felismerte a gyarlóságot, mint irodalmi műveken. Költői műveiben is sokszor megvillan a bíráló éles szeme s e szemben a gúny szikrája.

¹ Fromont jeune et Risler aîné, 1874.

Midőn először pillant bele a főváros társadalmi életébe, mely pedig akkor — 1852-ben — komolyabb volt, azt érzi:

E társaságot soh'sem szokhatom meg,
Hol illem a szív s elmésség az ész.

(A fővárosban.)

A szenvelgést ítéli el egyik alakjában (Arpadina), kiről azt írja: «lenézte a férfiakat és nőket, kik elég szellemtelenek örülni az életnek». Elbeszélő nagy költeményének, *Romhányi*-nak, korrajza eleven bírálata pártoknak és egyéneknek, egész vitatkozást indít alakjai közt a szabadságharc vezéralakjairól, maga is beleszól, tanulmányokkal fölérő strófákban jellemezve Kossuthot s Görgeit. Egész sereg alakot fest és bírál, többek közt a beszédes politikust, aki «tettben haboz, de szóra kész», Széchenyi ellenfele volt, de most tanításait harsogja,

S oly önérzettel hallgat el,
Mint aki nagy dolgot mivel. (IV. 10.)

Hősét sem kiméli. Szalmalángú szeleverdinek rajzolja, aki eleinte szinte csak kedvtelésből, majdnem sportból vesz részt a nemzeti mozgalmakban, csélcsap udvarlásai közül inkább a szerep, mint a tett terére lép.

Három megyébe most Romhányi
Mint főkörmánybiztos kiszáll;
Először nem tud mit csinálni,
Aztán sok ostobát csinál.

A költő később igazságot szolgáltat neki:

Nagy elveit, lármás beszédit
Föléri legkisebb sebe....

De midőn magába száll is, sorsa a keserű tanulság tükre:

Csak akkor csüggünk igazán,
Ha tönkre tettük, a hazán.¹

Igy lappang a költőben mindig a bíráló.

Viszont kritikai munkáiban sem tagadja meg a szépíró. Azon legkitűnőbb kritikusok közé tartozik, akik, mint Macaulay és Saint-Beuve, verseket, szépirodalmi munkákat is irtak s midőn bíráltnak, saját írói tapasztalatuk segíti

¹ De hőse még üldözötten s betegen sem menekül éber bíráló szeme elől. Azt halljuk róla:

Már nem beteg, csak érdekes,
De ily hatást most nem keres.

őket a művek megértésében, a gyöngék fölismerésében. Ki érthetné meg inkább a költőt s méltányolhatná jobban, mint aki maga is érezte az érzelmek lázongását, a formák szoros békóit, a szerencsés kifejezések illanását, az eszmék vergődését, a gondolatok felhő módjára szétfolyó alakváltozásait, az alkotás kinnal elegy gyönyörét s a kész mű hasonlatlanságát az elképzelthez. Vannak e kétéltűségnek veszélyei is: a kritikus lágysága s az elnémulásig menő önbírálat. Gyulai tehetsége egyensúlyban volt; benne a fogékonyság s az elméleti jártasság csak támogatja egymást. Kritikai munkáiban sem hagyja el érzéke sem a forma csínja, sem átérzés dolgában. Stilusa hozzásimul a tartalom minden árnyalatához; néha merengő lágyság fogja el, máskor érvei úgy kopognak, akár a jégeső. Ha mondatait idézik, világosságukkal és lendületükkel ép úgy kiválnak a más szövegéből, mint magvasságra.¹ Egy-egy képe örökre a tárgyhoz szegődik; így amint Széchenyi *Black-jét* jellemzi, melyben összeolvad bölcsesség és tréfa, síró ellágyulás és üvöltő átok: «mintha Lear király egy személylyé olvadt volna bohóckal.» Ertekező prózáinkról ő nyirbálta le a nehézkes szájbarágásokat, kitéréseket, előre- és hátramutatásokat, ő tette egyszerűvé, világossá, tömörre és mégis könnyeddé, ő emelte mai fokára. Nem hiába vésették tisztelői a jubileumán átadott aranytollra, hogy az a magyar próza aranytolla s méltán mondotta Zichy Antal, hogy ha elveszne, e felírásról akárki ő hozzá vinné haza. Műforma dolgában a görög és a latin irodalom tudományos műveire hivatkozott s a franciákra és angolokra. «Az irodalmi forma nem is egyéb, — úgymond — mint a tudomány népszerűsége, mert jobban és többnek tanít, mint a pusztá irodalmi forma nélküli tudomány». «Az eszmék rendezése és fejlesztése már magában némi művészettel jár»,² kivált aki nagy közönségnek ír s épen ízlésről, annak magának is törekednie kell a csínra.

A szépirónak köszöni a kritikus a ritka fogékonyságot is. Vallotta, hogy «a kritikára nem elég az értelem analysise, szükség van az érzés élénksége, a képzelem erejére is».³

¹ Szigligetinek *A dráma és válfajai*-ról írott könyvében *A tragédia fajai* c. fejezet így kezdődik: «A költő tárgyát szabadon választja (a történetből vagy az életből), az lehet előnyére vagy hátrányára, de méntségére soha.» E sokatmondó két sor elüt a többi szövegtől. A könyv végén megtudjuk, hogy Gyulai átadta a színi iskolában tartott előadásainak vezérfonalát Szigligetinek; e mondat bizton abból való; akárcsak Gyulai kezeírásában olvasnánk.

² *Kritikai Dolgozatok* 247, 257: 1. Polemikus levelek Erdélyivel.

³ *Kritikai dolgozatok*, 253. 1.

Benne megvolt az a megnevezhetetlen érzék, mely egyszerre átérezte az író szándékát, a mű minden részletét s távlatait; értette az érzelmek logikáját s ellenmondásait. Gondoljunk csak a szárnyaló szavakra, melyekkel a *Szózatot* odaállította a magyar hazafias lyra fejlődésének csúcsára, kifejtve érzését s gondolatát, vérkeringését, melyek nemzeti énekünk képe avatták. A szépirodai segíti emberek és korok eleven rajzában; Vörösmarty ifjúságának vonzó elbeszélése helyén lehetne regényben is, ép úgy Katona József istenes apjának képe valódi szépirodai munka. Még inkább az mély behatolása a lelkekbe. Ki tudná elfeledni Katona lelki rajzát, midőn megválva színpadtól és irodalomtól, hazamegy Kecskemétre, hivatalt vállalt, hogy öreg szüleinek gyámola lehessen; a «percegő pennájú» alügyész pöriratokba temeti írói terveit; de ha színészek vetődnek Kecskemétre, pártjukat fogja, eljár előadásaikra s székében fiatalkori küzdelmeire gondol, midőn a színész és drámaírói koszorúról álmódzott. Az életrajzírót meghatja ez önfeláldozás s megszólal az erkölcsbíró, hogy rámutasson e példára: «A hiúság önzésének, a képzelődés hóbortjának, a szenvedés betegségének annyi példákra találunk költők és művészek életében, hogy mindig jól esik egy-egy tiszta érzés, néma önfeláldozás, leplezett erény emlékenél megnyugodnunk, ha mindjárt fölötte drágán volt is vásárolva».

Gyulait mint költővé, kritikussá is az irodalom szerepette avatta. Kezdi író korában, 1850-ben azt írta Szász Károly barátjának, hogy drámát ír; «ha szerencsésen sikerül, kizárólag e nemre adom magamat, mert különben is legkopárabb, legelhagyottabb... A jó drámaköltő most többet használhat nemzetének, mint bárki. A szöszék összetörve, a sajtó lenyüggözne, csak a színpad áll még, hol az eszmék jellemekben megjelenhetnek, anélkül, hogy éreznék azok, kik ellenségei; hol a mult föltámadhat halottaiból, anélkül, hogy az élők elbizottságukban féljenek tőle...»¹ Ép ily céltudatosan, ép ily elszántan lépett a bírálói pályára, midőn irodalmunk s a közízlés érdekében szükségét látta az igazság kimondásának. «Én azok közé tartozom, kik szívükben bizonyos irodalmi ábrándot és lelkesülést táplálnak s úgynevezett szigorúságuk önmaguk és mások irányában nem egyéb, mint egyszerű kötelesség».

Neki nemcsak az irodalom, «az ízlés sem magánügy, sőt nemzeti ügy, amely szoros kapcsolatban van az állam

¹ Legifj. Szász Károly: *Gyulai Pál ifjúkori drámai kísérlete.* — *Budapesti Szemle*, 150 köt. 223—24. l.

és társadalom igen fontos erkölcsi érdekeivel». ¹ E meggyőződés vezette, midőn a bírálói tollat kezébe fogta.

Ő kezdte az ötvenes évek elején a «középszerűség csipripolását» elriasztani (*Pesti Röpirvek*, 1850.) s lelkesülten magyarázni a valódi nagyokat. Megtisztítja Petőfi költészetét a bírálók félreértéseitől s értetlen utánzóitól, kik az ő népies egyszerűségű költészetét népi szavak és szokások halmozásával akarták utolérni, Gyulai szava szerint oly «tájköltészettel», «melyben több a népismeai adalék, mint a költészet». Ő szólt először méltó hangon Arany Jánosról, «a gyönyörtől elfogódva», *Toldi estéjének* megjelenésekor. De bár ő volt a nép-nemzeti irány kritikai harcosa: mégis, midőn Vörösmarty fénye méltatlanul homályosulni kezdett, kiadta munkáit s megírta életrajzát, megújítva a költő hatását s dicsőségét. Ő vívta ki a késő koszorút Katona Józsefnek, legjobb tragédiáknak mutatva fel *Bánk bán*-t s ezt be is bizonyítva töviről-hegyire. Így fordult nagy munkáival mindig oda, hol elfeledt vagy késlekedő igazságot kellett kimondani. Amit e műveiben kifejtett, azóta általános vélemény s az könyveinek kitünősége is.

A Petőfiről szóló tanulmány új hang volt irodalmunkban s új ízlés szava. Toldy Ferenc adta ki az *Új Magyar Múzeum*-ban 1854-ben s egyik munkájával ajándékozta meg az ifjú szerzőt, aki úgy érezte: ez avatja íróvá. E könyvvel Toldy az irodalomtörténet-írás újabb korszakát is Gyulai kezébe tette le. Fejtegetése Toldyra is hatott; ő, aki addig Kisfaludy Károly és Vörösmarty munkáiban látta irodalmunk csúcspontját, három év múlva méltánylattal vette föl *A magyar költészet kézikönyvé*-be Petőfit, Aranyt és Tompát, az új irány úttörőit. Ettől fogva irodalomtörténetünk Gyulai ízlését és ítéletét követte. Gyulai tovább fejlesztette Toldy munkáját. Toldy ásta ki a feledésből régi irodalmunk nagy részét, ő kapcsolta össze folytonossá; nem csoda, ha a gyűjtő és felfedező szenvedélyével minden apróságot megbecsült. Gyulai kritikai érzéssel rostálta meg az anyagot; íróink legnagyobb részének fémjelzése ő tőle való. Vannak jeles esztétikusok és irodalomtörténet-írók, akik pompásan tudnak elemezni valamely művet, elmésen indokolnak már megállapodott értékítéletet, latra kimérve a mérleg két serpenyőjén az érdemeket és gyöngéket, de tanácstalanul állnak egy új jelenség előtt. Gyulainak e tekintetben csodálatos érzéke volt. Mint a gyakorlott ötvös a kezébe vett ékszer

¹ Budapesti Szemle, IX. 1875. 415. l.

tud kelteni. Baj, hogy tulajdonképen nem mond ítéletet s gyöngíti az irodalom komolyságát.¹

Az «épés kritikusok» nem ily fogékonyak, sőt elfogultaknak tartják őket; előttük határozott eszmény lebeg elvekből indulnak ki, «következetesek a kegyetlenségig, erőlyesek az üldözésig s kíméletlenebbek, mint magok hiszik». Ki nem állhatják a középszerűséget, vissza merik riasztani a kezdőt s megtámadni a koszorút. Megbélyegzik a nyegleséget s koszorút vívnak az érdemnek. «Érzik és tudják, hogy a szenvedélyes gondolkozó, kinek szíven fekszik az igazság, egyszersem a leglogikaibb gondolkozó is.» Gyulai ilyen kritikusként tartotta magát. Tudta, hogy ez bátorságot, sőt elszántságot kíván, mert «a lelkesülők nemzete vagyunk, kérlelhetlen vizsgálódáshoz nemcsak hajlamunk nincs, hanem ellenszenvvel viseltetünk iránta».² Számolt ezzel; szavajárása volt, versben is megírta,³ hogy magával kíván békében élni, nem a világgal. Az igazság és elvei védelmében mindig kész volt a polemiára, mely szerinte azért ment ki divatból, «mert a kritikusok sokkal kevésbé hisznek elveikben, hogysen védjék».⁴

Kritikájának szigorúságát nemes vonások enyhítették. Első sorban meggyőződése, melyet éles harcai közben sem vont kétségbe senki. Azután a — mint ő nevezte — gentleman-kritikus modora, «ki nemcsak igazságos ítéletre törekszik, hanem igazságos modorra is; ítéletére nem engedi ugyan befolyni a kegyelet érzelmeit, de igen a módra, mely szerint azt kifejezi».⁵ Tanítványainak is sokszor lelkükre kötötte a klasszikus mondást: «fortiter in re, suaviter in modo». A fény- és árnyoldalak igazságos egyensúlyba állítását lelkiismeretbeli dolognak tartotta. Mint szerkesztő, nem adott hitelt oly bírálatnak, mely csupa elismeréstől áradt; megkövetelte a hibákra való rámutatást. Tanítványait ép úgy óvta a felületes ítélettől, mint az írók s munkáik túlbecsülésétől, akikkel épen foglalkoztak. Ő maga mesterien olvasztotta össze a méltánylatot a teljes igazsággal, még a kegyelet műveiben, emlékbeszédeiben is. Kemény Zsigmondról sem hallgatta el, hogy jobb kigondoló, mint kidolgozó; viszont Szigligeti mentségéül felhozta, hogy nagy elfoglaltsága mellett nem érlelhette ki terveit s a

¹ Kritikai dolgozatok, 254. s köv. l.

² Kritikai dolgozatok, 384.

³ Vigasz. — Budapesti Szemle, 129. köt.

⁴ Kritikai dolgozatok, 144.

⁵ Kritikai dolgozatok, 354.

színpad ismerete a színi hatás felé sodorta, de elismeri, hogy így is fensőbb fokra emelte a magyar dráma technikáját. Emlékbeszédei sűrített essay-k, mint az Arany Jánosról szóló, s mint a fényképező gép, kis keretben is tisztán örökítik meg az egész alakot. Az irodalmi szónoklat mintáivá avatják ezeket a közvetlenség és emelkedettség s a hang megindultsága. Itt megszólalhatott érzése, mely bírálatait is áthatotta. Maga mondotta, hogy nem tud felindulás nélkül írni. Bíráló társai vagy merev esztetikai rendszerből indultak ki, mint Greguss, vagy mindent száraz logikával mértek, mint Erdélyi; Gyulai bírálatain átértett lelkesülése vagy bosszankodása; nem csupán ismertette a művet, hanem átvitte saját érzését az olvasóra is. Ez érzés, ha méltánylat, ha gáncs, az irodalomért való lelkesülésből fakadt. Ez volt alapja Jókairól írt bírálatainak is, melyek egy időben heves ellenmondást keltettek. Ő érezte a képesség felelőségét s oly istenadta tehetségtől több gondot, nagyobb erőfeszítést, komolyabb munkát követelt. A felzúdulás különben is oktalan volt, mert azóta sem írt Jókairól senki oly magas szempontból, előadásbeli művészetének és humorának oly méltánylatával.

Ilykép egyénisége kritikai munkáiban is érvényesült. Angyal Dávid a tanárról is azt mondotta: «nem kimért módszerrel, hanem megbecsülhetetlen egyéniségével hatott». Valóban benne tanítványai egy kiváló embert ismertek meg szemtől-szembe, egy valódi író és egy nagyhatású kritikust, aki hatalmas részt vett az irodalmi életben. Nála az irodalom nem pusztán elvont tudomány volt: összeolvadt életével, mint ismeretei egyéni emlékeivel, elvei kritikai küzdelmeivel. Tőle nem csupán ismereteket tanultunk, hanem az irodalom szeretetét.

Sajnos, kritikai és dramaturgiai munkáit nem gyűjtötte össze a maguk idején; könyvben csak későn jelentek meg, mikor már sok megbírált művet, sőt író is eltemetett a feledés. Ezáltal csorbult oktató és irányító erejük.

Gyulai elhallgatásával jó időre elnémult a kritika és ez nem maradt kár nélkül. Új tehetségek, új irányok tűntek fel komoly bírálat óvó szava nélkül. Ha ő megéri — s jó erőben — irodalmunk belső és háborús válságait, bizonyára fölemeli intő szavát, hogy az irodalmi harc egymás megbecsülését jelenti s javára válik az irodalomnak, mert tisztázza a forrongó véleményeket és ízlést, mérsékli a túlságokat s fenntartja az irodalom egységét. Emlékeztetett volna a hagyományok erejére, hogy szellemi életünk ép úgy nem

önmagunkban kezdődik, akár a testi; hogy az irodalom nemzeti szelleme a nemzetre való hatásának is alapja, egyszersmind az eredetiségnek egy része. A háború után rámutatott volna a költészet nemzetfentartó hivatására s arra, hogy az irodalmi műveltség, mint a nemzeti érzésnek, az általános műveltségnek is alapja.

Ma példája világít előttünk: az íróé, aki egyszerű szépségekkel hatott; a kritikusé, aki az irodalomért való lelkesülést egyesíteni tudta az igazság méltóságával; az emberé, aki egy munkás és hasznos élet emlékével hív, hogy nyomait kövessük.

